

Türk Kayıt Kültüründe Kayıt Dışılığın Tarihi Kökenleri

Prof. Dr. Oktay Güvemli

Marmara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

Özet

Türk devletleri buldukları coğrafyanın koşullarına göre kurulmuş ve gelişmişlerdir. Orta Asya bozkırının koşulları orada kurulan Türk devletlerini, Anadolu'ya bin yıl kadar önce gelişlerinde karşılaşılan koşullar Selçuklu ve Osmanlı devletlerini şekillendirmiştir. Bu koşullar özel kesimin dar bir alan için, bir mahalle için üretim ve ticaret yapmasına neden olarak hem kitlesel üretime geçişi ve hem de sermaye birikiminin oluşumunu olumsuz olarak etkilemiştir. Öte yandan devletçilik anlayışının egemen oluşu da özel kesim yerine devletin ekonomiye egemen olmasına yol açmıştır. Bu durumda muhasebe kültürü devlet muhasebesi biçiminde gelişmiştir. Kayıt dışılığın özel kesim tarafından uygulandığı göz önünde tutulursa, özel kesimin tarihi gelişme süreci içinde oluşan ticaret kültürü ve muhasebe kültürünün buna neden olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu kültürü oluşturan etkenler çok sayıda olup, bu incelemede bu etkenlerin başlıcalarına değinilmeye çalışılmıştır. İse, özel kesimin üretim ve ticaret anlayışı ve devletin ekonomiye hakim olma isteğidir. Bu incelemede XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıldaki çağdaşlaşma çabalarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe düşüncesi, kayıt dışılık, devletçilik, üretim ve ticaret anlayışı.

Abstract (The Historical Roots of Unregistration in Turkish Culture)

The Turkish states were established and developed in accordance with the circumstances of the geography that they were founded upon. The circumstances of the deserts of the Middle Asia shaped the Turkish states that were founded in middle Asia, and the circumstances when they came to Anatolia one thousand years ago shaped the Seljuk and Ottoman States as well. These circumstances had a negative effect on the transition to mass production and capital formation since the private sector had to produce or trade for a limited population and only for a district as a result of these circumstances. Besides, the idea of statism engendered the dominance of the State in the economy instead of the private sector. As such, the accounting culture developed through governmental accounting. When one considers that unregistration is used by the private sector, it can be supposed that the trade culture and accounting culture that developed in parallel with the historical development process of the private sector might engender unregistration. Some of the leading elements that formed this culture will be analyzed in this paper; the modernization efforts in the 19th and 20th centuries will be touched on as well.

Key Words: Accounting thought, unregistration, statism, perception of production and trade.

1. Giriş

Bugün Türkiye'de çalışanlar istatistiklerine göre yapılan sayısal tespitler, sosyal güvenlik kurumlarına bağlı olanların bir katı fazladır. Yani çalışan her yüz kişiden ancak ellisi sosyal güvenlik kurumlarının kayıtlarında vardır. Öte yandan, 2008 yılı başlarında asgari ücretle çalışan bir kişinin işverene maloluşu 739,21 YTL. dir. Bu tutarın 435,92 YTL'si çalışana nakit ola-

rak ödenmekte, 303,29 YTL'si Sosyal Güvenlik Kurumu'na prim olarak ve devlete vergi olarak ödenmektedir. Maloluşun çalışana ödenen bölümü % 59'dur. Kalanı devlete ödenmektedir. Devlet kayıt dışı çalışılmasından yakınmakta, işveren asgari ücretin maloluşunun yüksekliğinden yakınmaktadır. Kayıt dışı ekonomiyi bilsel boyutlarda inceleyen değerli yazar-

lar vardır¹. Ama bu satırların yazarı bu konunun bir de tarihi kültürel boyutunun olduğunu düşünmektedir.

Kayıt dışılığın, muhasebe kayıt düzeni ile yakın ilgisi vardır. Çünkü mal ya da hizmeti satan ya da alan kişinin birlikte belgesiz işlem yapmaları kayıt dışılığın başlangıç noktasıdır. Belge olursa, satan ya da alan kişinin bu belgeyi muhasebe defterlerine kayıt etmesi gerekir. Kaydın yapılmaması riski vardır ve bu da ikinci aşamadır. Yapılan muhasebe kaydına dayanarak düzenlenen mali tablolar yapılan işlemi gelir ya da gider haline getirir. Dolaylı vergiler, dolaysız vergiler bu işlemler sonucu hesaplanır. Ayrıca çeşitli bilgilendirmelerde de bu kayıt akışından yararlanır. O halde, belge düzenlememe ve/ veya düzenlenen belgenin yasal defterlere kayıt edilmemesi kayıt dışılığın kaynağını oluşturur.

Bugün kayıt dışılığın uygulanması yukarıda anlatıldığı biçimde olmaktadır. Ancak tarihi açıdan bakıldığında bunun bir kültür sorunu olduğu ve tarihte edinilen alışkanlıklarla yakından ilgisinin bulunduğu görülür.

Bu incelemede konunun tarihi kökenleri iki açıdan incelenecektir. Bunlardan birisi, tarihte Türk girişimcisinin üretim ve ticaret kültürünü oluşturan koşullardır. İkincisi de Türk devletlerinin devletçilik anlayışıdır.

Türk girişimcisinde belge düzenleme ve belgeyi deftere kayıt etme kültürünü olumsuz etkileyen faktörler nelerdir? Türklerde bu alışkanlık kültürü var mıdır? Eğer yoksa niçin yoktur?

Türkler niçin devletçi bir ulustur? Niçin herşeyi devletten bekler? Ve devletçilik nasıl uygulanmıştır.

Burada Anadolu'nun oluşturduğu kültür incelenecektir. Ancak daha öncesine kısa bir göz atmak uygun olacaktır. Türklerin bilinen tarihi 1500 yıllıktır. Orta Asya bozkırında kurulan ilk Türk Devleti Göktürkler (522–745)dir. Daha sonra tarih

sahnesinde Uygurlar (745–840), Karahanlılar (840–1211), Gazneliler (963–1187), Samaniler (880–1005) görülmektedir. Bu devletler askerlik ve devlet kurma açısından başarılıdır, ama kayıt kültürü sadece Uygurlar'da görülmektedir. Bu tarihlerden sonra Batı Asya'ya doğru göç başlar ve Türkler Anadolu'ya gelirler. Batıya göçün iki nedeni vardır; bu nedenlerden ilki Orta Asya bozkırında görülen kuraklık dolayısıyla hayvancılıkla meşgul olan Türklerin, 900'lü, 1000'li yıllarda Doğu Anadolu'ya yukarı Fırat havzasına gelmeleridir. İkincisi ise, iki yüz yıl kadar sonra XIII. yüz yılbaşlarında Moğolların batıya askeri harekâtı sırasında, Hazar denizi dolaylarındaki kentli Türklerin Anadolu'ya göçmeleri biçiminde olmuştur. Bu bozkır tarihidir, bu göç tarihidir. Her iki tarihte de kayıt düzenini gerekli kılacak bir ortam yoktur. Yerleşik düzen de fazla gelişmemiştir. Daha çok hayvancılıkla geçinen göçebe bir topluluk söz konusudur. Bu kısa açıklamadan sonra, bugünkü kültürü oluşturan Anadolu'nun koşullarına geçilebilir.

2. Kayıt Düzeninin Gelişmesini Önleyen Üretim ve Ticaret Düzeni

Kayıt düzeni için geniş topluluğa dönük üretim gerekir, ticaret gerekir. Bu şekilde üretim ve ticaret anlayışı Türklerde yoktur. Türklerde kayıt düzenini gerekli kılacak en önemli olgu Türk devletlerinin İpek Yolu üzerinde kurulmuş olmaları dolayısıyla topraklarında önemli bir ticaretin söz konusu olmasıdır. Ancak Türklerin İpek yolu ticaretinden yararlanmaları sadece kervanlardan gümrük vergisi alınması ve kervanların ihtiyaçlarının karşılanması biçiminde olmuştur².

¹ - Altuğ Osman: Kayıt Dışı Ekonomi, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 1994.

- Şinasi Aydemir: Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, 1995, İstanbul.

² Osmanlı'nın duraklama dönemine girmesinde iki olay vardır. Bunlardan birisi Amerika'nın keşfi ve Afrika'nın güneyinden dolaşıp uzak doğuya deniz yolu ile seyahat başlayınca İpek Yolu ticaretinin sona ermesi ve XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın önemli bir gelirinden (gümrük vergileri ve kervanlardan sağlanan gelir) mahrum kalmış olmasıdır. İkincisi de yine aynı yüzyılda İmparatorluğun genişlemesinin durması sonucunda fetih gelirlerinden yoksun duruma gelmesidir. Bu iki olay karşısında Osmanlı, iç dinamiklerini harekete geçiremeyince de önce duraklama, sonra gerileme dönemine girmiştir. İç dinamiklerin yönelmesi gereken aktiviteler üretim ve ticaretti.

Anadolu'ya gelen Türklerin en önemli ticarete dayalı kayıt kültürleri Ahilik, Lonca ve Gedik düzenlerinde görülür. Bu üç düzen de, kapalı ve küçük bir bölgeye hitap eden, mahalle ticareti biçimindedir ve üretimin dayanağını oluşturan sermaye birikimine olanak verecek büyüklükte ve yapıda değildir.

Birbirini izleyen bu üretim ve ticaret düzenlerine kısaca bir göz atmakta yarar vardır. Ahilik nasıl doğmuştur? Kentli Türklerin XIII. yüzyıl başlarında Moğol akınları dolayısı ile Anadolu'ya göç ettiklerine yukarıda değinilmişti. Bunlar, terzi, fırıncı, aşçı, berberdir. Yani kentlidirler. Ama Anadolu'daki kentlerde Rumlar ve Ermeniler vardır. Onlar aralarına Türkleri almak istemezler. Oysa onların ham madde bulmaları, hammaddeleri işlemeleri gerekir. Bu ihtiyacı karşılamak için bir birlik oluşturmaları gerekir. Ahi Evran, bu ihtiyacı gören ve deriden yapılan ayakkabı, giyecek ve evde kullanılacak eşyalardan bir bölümünün üretiminde kullanılan hayvan derisi temini işini oluşturduğu birlik kanalı ile toptan temin etme stratejisini uygulamaya koyan kişidir. Bu strateji sonuç verir ve ham madde temini sorunları çözülür. Ve Ahilik bir kurum niteliğine kavuşur. Böylece Türkler kentlerde kendilerine yer bulurlar ve giderek kentlere hakim olurlar. Ahilik'in dayandığı düşünce geniş üretim ve ticaret yapma değildir. Sadece bulunduğu kentte kendine yer edinme ve o yerde tutunma stratejisidir. Bunda da başarılı olurlar ve kentli Türkler Doğu Anadolu'dan başlayarak bütün Anadolu'ya aynı strateji ile yayılırlar ve yerleşirler. İlk gelenler ise yörük kültürü çerçevesinde Doğu Anadolu'da hayvancılıkla geçinen Türkmenlerdir. Ve bu alışkanlıklarını yüzyıllar boyu sürdürürler.

Oysa Osmanlı, ithalatı öne alan bir iktisadi strateji izlemiştir. Bugün dış ticaret açığı fazla rahatsızlık vermiyorsa, bunun altında tarihi alışkanlık kültürü vardır. Kapitülasyonların verilmesinde de aynı nedenler vardır. Asker olan Türklerin, ticareti yabancılara bırakması doğaldır. Osmanlı'nın en büyük askeri dehalarından birisi olan Kanuni Sultan Süleyman zamanında kapitülasyonların başlaması tesadüf değildir.

Ahilik kurumu sayesinde, bir süre sonra kentlere egemen olan ve kendi alışkanlıklarını, üretim tarzlarını aynı kentte oturdukları Rumlara, Ermenilere de aşırılayan Türkler, mahalle üretim ve ticaretine geçme eğilimine girerler. Önce Selçukluların, sonra Osmanlıların Anadolu'ya egemen olmaları üretim stratejilerinin de yaygınlaşmasını kolaylaştırır. Türkler kendi mahalleleri, ötekiler de kendi mahalleleri için üretim yaparlar. Böylece ham madde teminine dayalı olarak var olan Ahilik, yerini küçük pazara üretim yapan Lonca düzenine bırakır. Tarih XVI. yüzyıldır. Lonca düzeninde de kayıt kültürü vardır. Belge düzeni vardır. Usta – çırak ilişkisi, alacakların izlenmesi, ödeme sıkışıklığına düşen ve emekli olan ustaya yardım düzenleri vardır. Ama büyük üretimin dayanağı olan sermaye birikimi yoktur. Küçük bir pazar için üretim yapmak söz konusudur. Bu mahalle pazarıdır. Büyük sermayeye ve kitlelere hitap eden üretime dönük hevesin doğmamasına, az ile kanaat etme ilkesini benimseyen İslami görüşler ve inançlar da katkıda bulunur³. Lonca düzeni uzun süre yaşar ve yerini geniş halk kitlelerine dönük üretim yapmaya bırakamaz. Bir üreticinin malını bir başka mahallede satmasını önleyen ilke her zaman yürürlükte kalır. Lonca düzenini yıkan yeniçerilerin İmparatorluğun duraklama ve gerileme dönemlerinde fazla yapacakları bir şey olmayınca ticaret ile ilgilenmeleri olmuştur. Lonca düzeninde Türkler olsun, azınlıklar olsun üretim ve ticaret yerlerini çıraklarına ve çocuklarına bırakmak isterler. Çünkü üretim biçimi aile yapısı şeklindedir⁴. Osmanlı

³ Daha fazla bilgi için Bkz.: Oktay Güvemli : Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı Dönemi Tanzimata Kadar, Cilt 2, 1995 İstanbul.

⁴ Kayıt dışı ekonominin kaynaklarından birisi de bugün Türk ekonomisinin, %95 oranında KOBİ niteliğinde küçük ve orta boy şirketlerin hakim olduğu bir ekonomi olmasıdır. Profesyonel yöneticilerin eline bırakılan bir şirket kayıt içi olmazsa profesyonel yöneticiyi kontrol edebilir. Oysa KOBİ'de böyle bir sorun yoktur. Çünkü aile işletmeyi yönetmektedir. Yani hem işletmenin sahibi ve hem de yöneticisi ailedir. KOBİ'lerde muhasebe sorumlusu iki hesap düzenini yürütmek zorundadır. Birisi şirketin sahiplerine karşı olan kayıt düzeni, öteki de doğal paydaş olan devlete

askerleri sefere gitmedikleri zaman kentlerin içindeki kışlalarda kalırlar ve çarşıya, pazara çıktıkları zaman Lonca düzeni ile ilgilenmeye başlarlar ve genellikle azınlıkların loncaları ile ilgilenirler. Onların ellerinden düzenlerini almak ve loncanın sahibi olmak isterler. Bu isteklerini zorlama ile yerine getirmeye kalkışır. Bu zora dayalı işletmeyi ele geçirme davranışları karşısında vuku bulan sayısız şikâyet üzerine Padişah ferman yayınlamak ve iş yerlerinin babadan oğula ya da çırağa geçmesi kuralını koymak zorunda kalır. Bu olgu Lonca düzeninin sonu ve Gedik düzeninin başlangıcı olur. Gedik düzeni, Lonca düzeninin devamıdır. Sadece iş yeri hukukuna yeni boyut getirmiştir. Bu boyut gedikli dediğimiz, ailenin sürekliliği kavramına dayanır. Kuşkusuz bu yaklaşım, geniş halk kitlelerine dönük üretimi ve dolayısı ile sermaye birikimini önleyen bir yaklaşım biçimidir. Gedik düzeni 1909 yılında bir ferman ile kaldırılana kadar devam eder.

Ahilik ile başlayan, Lonca ve Gedik düzeni ile devam eden bir üretim ve ticaret anlayışının kayıt düzenini gerektirdiği kuşkusuzdur. Ancak, bu kayıt düzeni, küçük bir üretim yerinin düzenidir, küçük bir aile işletmesinin ihtiyacını karşılayacak basit bir muhasebe düzenidir. İçe döndürdür. Kimseye hesap vermek zorunluluğunu taşımaz. Sadece, borçlarını ve alacaklarını izlemek gerekmesini karşılar⁵.

Bu açıklamaların ortaya koyduğu husus, Türklerin üretim ve ticaret tarzının, dar bölgeye hitap eden üretim biçimi ve aile işletmesi şeklinde olduğudur. Bu durum daha ciddi kayıt düzenini gerektiren geniş bölgeye dönük üretim yapılmasını, dolayısı ile sermaye birikiminin oluşmasını önleyen bir yapıdır. Ortaklık biçiminde birkaç kişinin sermayelerini bir araya getirip büyük üretim ve ticaret işletmelerinin oluşmasına olanak vermeyen bir yapının varlığını ortaya koymaktadır.

karşı olan kayıt düzenidir. İşte bu yapının altında Ahilik kültürü, Lonca kültürü ve Gedik düzeni kültürü vardır.

⁵ Türk toplumunda kullanılan Bakkal Defteri deyimi bu anlayış ve kültürün kalıntısı görünümündedir.

Öte yandan, Osmanlı'nın İpek Yolu'ndan yararlanmasını ortadan kaldıran gelişmeler, Batı Avrupa ülkelerinde kapitalist düzenin büyük ticarethaneler oluşturmaya, okyanuslara açılan ticaret evlerini kurmalarına neden olmuştur. Okyanus ticareti, yelkenli, pusulalı daha büyük gemilerle ticaret yapılmasını gerektirmiştir. Çünkü gemiler büyüdükçe taşınan mal fazlalaşmakta ve maliyet düşmektedir. Daha büyük gemiler ise, daha fazla sermayeyi gerekli kılmakta ve daha fazla sermaye de ortaklıkları gerektirmektedir. Her gemi seferi için başlayan ortaklık giderek yerini, Okyanus ticaretinin devamlı ortaklıklarına, yani şirketlerine bırakmıştır. Bu durum ise, hesaplaşmanın önemini artırmış, kar bölüşümü hesaplarını gündeme getirmiş ve sonuç olarak kayıt düzeninin pekişmesine, muhasebe kayıtlarının öneminin artmasına neden olmuştur. Kayıt kültürünün öncüleri niteliğindeki önemli muhasebe öğreti kitaplarının XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, bu ülkelerde yazılmış olması bu gelişmeler üzerine gerçekleşmiştir. Batı Avrupa ülkelerinde okyanus ticaretindeki bu gelişmelere paralel olarak kara üretim ve ticaretinde de gelişmeler olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu gelişme, ticaretin köylerden kentlere gelmesi ve bir süre köy - kent ilişkisinde devam etmesi, daha sonra da kentlerde büyük üretim ve ticarethaneler kurulması biçiminde olmuştur⁶.

3. Kayıt Düzeninin Gelişmesini Önleyen Devletçilik Anlayışı

30. Genel Olarak Devletçilik Anlayışının Oluşumu

Türk ulusu tarihinin her evresinde devletçi anlayışa sahip olmuştur. Devlet kurma becerisi, kurulan devletin yönetilmesi becerisi bu anlayışın egemen olmasının sonucudur. Bu onların tarihten gelen özellikleridir. Zor coğrafyalarda devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin herbiri, devletçilik anlayışının güçlü olmasının birer sonucu durumundadır. Etrafları her zaman yabancı ve kendilerinden olmayan milletlerle çevrili olmuştur. Askeri düzen-

⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Oktay Güvemli: Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Tanzimattan Cumhuriyete, 3. Cilt, 2000, İstanbul.

lerine bu nedenle önem verirler ve askerlik kurumlarına saygı gösterirler.

Bugün askere giden gençler mahalleli tarafından *en büyük bizim asker* diye merasimle uğurlanıyorsa ve bu davranış bu coğrafyada sadece Türkiye’de yapılıyorsa bunun başka açıklaması olamaz. Son otuz yıldır, Kürt sorunu dolayısı ile süregelen çatışmalar nedeniyle Türk kasabaları şehitlik oluşturmak için birbirleri ile yarışıyorlarsa ve bu coğrafyada bu davranış sadece Türkiye’de varsa bunu başka türlü açıklamak olanağı yoktur. Bugün Türkiye’de en prestijli kurum araştırmalarında Türk Silahlı Kuvvetleri her zaman birinci sırada yer alıyorsa, bunun nedenini Türklerin askerliğe dayalı tarihi kültüründe aramak gerekir.

Bu durum Türklerin bölgede varlığını korumak için bugün de önemini sürdürmektedir. Ne var ki Türklerin devletçilik anlayışı, kayıt kültürünün, halkta değil devlette gelişmesine neden olmuştur. Türk devletlerinde kayıt kültürü, her zaman çağının en gelişmiş örnekleri arasında yer alır. Bugün Türkiye’de, Osmanlı Arşivinde 90 milyon dolayında belgenin yaklaşık yarısı muhasebe ile ilgili ise, aynı arşivde 360.000 muhasebe defteri varsa ve Osmanlı Arşivi dünyanın en zengin muhasebe kültür hazineleri arasında yer alıyorsa, bu durum Osmanlı’nın devletçilik anlayışına dayalı devlet muhasebesinin gücünü gösterir.

Bu açıklamalara göre konunun üzerinde Türk devletlerinde muhasebe düşüncesinin gelişmesi üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır. Bu açıklama ile Türklerin kayıt kültürlerinin, özel girişimde olmasa bile devlette önemli gelişmeler gösterdiğini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

31. Türk Devletlerinde Muhasebe Düşüncesinin ve Muhasebe İlkelerinin Gelişimi

Devletçilik anlayışı çerçevesinde Türk devletlerinde muhasebe düşüncesi ve ilke-

leri birçok evreden geçmiştir. Sözü edilen aşamalar aşağıda özetlenmiştir⁷.

Devlet, ülkede bulunan tüm varlıkların dolaylı olarak malikidir: Muhasebe kayıtlarının düzenini oluşturan tek organ vardır, bu hükümdarın temsil ettiği devlettir.

Devlet, ülkede bulunan tüm varlıkların doğrudan maliki durumuna gelmiştir: Devlet tüm varlıkların maliki durumuna gelirken birçok yöntem izlemiştir. Örneğin yüksek rütbeli subaylara başarıları karşılığı *kopi* denilen bir düzenle araziler temlik edilmiştir. Bu düzen Selçuklular’da *ikta-i temlik*, Osmanlılar’da *Timar* adı ile devam etmiştir. Bunlar devletin gelir yerleri olmuştur.

Ama devlet göçebe halktan hayvan vergileri, yerleşik halkın tarımsal ürününden ve mesken başına vergiler almaya başlamış, bunları merkezi kayıt sistemi içinde izlemek gereğini duymuştur.

Her varlıksal nesne için belirli bir kişi ya da aile sorumludur: Bu bir devletçilik ilkesi olarak ve devletçiliğin yerleşmiş biçimi olarak ortaya çıkıyordu. Gümrüklerden, tarımsal üretimden, hayvan varlığından para ve mal olarak vergi alınması için muhasebe defterlerinin kesin olarak birbirlerinden ayrılması zorunluluğu ile karşılaşmış ve sayıma ve izlemeye dayalı hassas muhasebe tekniğinin geliştirilmesi gerekli olmuştur. Sayımın envanter niteliklerine sahip olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında onbeş yılda bir yapılmağa başlandığı bilinmektedir. Bu sayımda hane esas alınarak, hanenin kontrolünde olan arazi, hayvan ve tarımsal ürünün tespiti amaçlanmıştır. Buna *Tahrir Defterleri* denilmiştir. Bugün binlerce tahrir defteri Osmanlı Arşivinde muhasebecilerin incelemelerini beklemektedir. Bu sayımlarla yerleşik düzenin benimsendiği ve kişilerin (hane sahibi) sorumlu duruma geldiği görülmektedir.

Bu devletçilik anlayışı çerçevesinde insan muhasebe nesnesi olmuştur. Her erkek nüfus kendisini, ailesini ibra etmek

⁷ Oktay Güvemli: Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Tanzimata Kadar, 3. Cilt, Sayfa: 689 vss. 2000, İstanbul.

durumunda idi. Anadolu'da Selçuklular'da, Kırım'da Altınordu devletinde ve Osmanlılar'da kimi zaman mesken adedi olarak yapılan bu sayım istatikselsel değil, muhasebe envanteri niteliği taşıyordu. Yukarıda belirtildiği üzere Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu sayımın hem zamanlama ve hem de içerik açısından belirli kurallara bağlandığı görülmektedir.

Bu evrede kişinin muhasebe nesnesi haline geldiği görülmektedir. Kişinin muhasebe nesnesi haline gelmesine örnek olarak, Osmanlı'nın gayri müslimlerden aldığı *cizye* vergisi gösterilebilir. *Cizye*, gayri müslimlerin askerlik yapmamaları ve devletçe korunmaları karşılığında alınan bir vergidir.

Devletçiliğe dayalı bu muhasebe ilkesini tam olarak ortaya koyabilmek için Asya'da, Anadolu'da, İran'da ve Kuzey Karadeniz'de XI. XII. ve XIII. yüzyıllarda hüküm süren Türk devletlerini ve aynı kültürü paylaşan Moğol kökenli devletleri etkileyen faktörleri açıklamak gerekmektedir. Bu devletler Selçuklu Devleti (1040–1308), Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu (1146–1368), Altınordu Devleti (1241–1502) ve İlhanlı Devleti (1256–1353) dir. Orta Asya'dan batıya gelen göçlerle kurulan bu devletleri üç husus etkilemiştir. Birincisi Arap ve Fars uygarlıklarının büyük ölçüde benimsenmiş olmasıdır. İkincisi Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleri sürecinin tamamlanmasıdır. Üçüncüsü de Bizans ve Avrupa devletleri ile ilişkilerin belirginleşmesidir. İslam hukukunun hakim olduğu bu devletlerde, genellikle İslam hukukunun şu temel görüşü egemen olmuştur: *Gökte ve yerde mevcut olan her şey Tanrı'nındır. İnsanlar bunlardan yararlanırlar.* Bu görüş Türklerin devletçilik görüşünü ve uygulamalarını pekiştiriyordu. Çünkü topraktan yararlanan insanlar, tarımsal ve hayvansal üretimden devlete pay vereceklerdi. İnsanlar üretmek zorundaydılar. O halde bir insanın ya da bir köyde yaşayan insan grubunun belirli bir üretim normu ile görevlendirilmeleri söz konusu oluyordu. Bu da aşağıda belirtilen yeni bir muhasebe ilkesini ortaya çıkarıyordu.

Her insan ya da çalışanlar grubunun hangi tarihte, hangi işi ve ne kadar yapacağı belirlenmelidir. Bu ilke çerçevesinde muhasebe anlayışında önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Öncelikle devlet adına bir aracının üretimi izlemesi ve devletin hakkını alması kavramının *iltizam* adı ile gelişip yerleştiği görülmektedir. Bu kişiye *mültezim* adı verilmişti ve bu kişi üretimi yapmak durumunda olan kişi ya da grupları izlemek zorunda idi. Bir gelir yerinin gelirinin toplanmasının bir ücret karşılığında bir görevliye verilmesi biçiminde ortaya çıkan *mukataa düzeni* de aynı görevi üstlenmişti.

Bu muhasebe ilkesi, kuşkusuz devlette bir muhasebe anlayışı da oluşturacaktı. Bu düzen *tahakkuk muhasebesi* biçiminde ortaya çıkmıştır. Ve Osmanlı'da asırlar boyu kullanılan bir muhasebe anlayışının temellerini oluşturdu. Her vergi yükümlüsü yılbaşında, o yılın içinde hangi aylarda ne kadar vergi vereceğini biliyordu. Devlet bunu muhasebe düzeninde tahakkuk muhasebesi ile izliyordu. Bu muhasebe düzeni bütçe anlayışının gelişmesine katkıda bulunuyordu. Devletin harcamalarını planlamasını kolaylaştırıyordu. Ve en önemlisi verginin mal olarak alınmasından nakit olarak alınmasına geçilmesini kolaylaştırıyordu. Ama halkın belge düzenini benimsemesine de olumsuz etkide bulunuyordu⁸.

Devlete (mültezime) karşı sorumluluklar her zaman üçüncü kişilere karşı olan sorumluluklardan önce gelir. Toprakta çalışanların, önce *mültezime*, yani devlete borçlarını ödemek zorunluluğu vardı. Bu anlayış, Osmanlı'nın *tereke* muhasebesinde de vardır. Ve bu öncelik anlayışı bugünlere kadar gelmiştir.

Borç ödemedeki bu önceliği izleyebilmek için devlet, gelir sağlayacağı yerlerden geliri alıp kendisine getirecek olan (*mültezim*) aracından hesap istemiş ve bu hesabın bir muhasebeye dayalı olması

⁸ Tahakkuk düzeni, beyan düzenine göre daha az belge alışkanlığı sağlamıştır. Çünkü beyan düzeni, vergi yükümlüsünün belge hazırlamasını ve kayıt düzenini yürütmesini gerekli kılar. Tahakkukta bu yoktur. Vergi yükümlüsü, kendisinden istenilen vergiyi ödeme çabası içinde olur.

koşulunu getirmiştir. Bu gelişme muhasebe düzeninin devlet merkezinden gelir yerlerine kaymasının yolunu açmıştır. Ama muhasebe düşüncesinin daha geniş bir kitlelere ulaşmasını temin edememiştir. Yani özel girişimci, kendi ticari faaliyetlerinde bu muhasebe düşüncesinden yararlanamamıştır. Bu durum devletçilik anlayışının belirgin bir özelliğidir. Bu gelişmenin istisnası olmuştur. O da *vakıf* muhasebesidir. Türk kültüründe vakıfların uzun ömürlü olması, onların hesap işleri düzeninin devlet tarafından kurulması ve izlenmesinin bir sonucudur.

Belgelerin ve onların kayıt düzeni muhasebenin vazgeçilmez niteliğidir ve muhasebede dış görüntü, en az içerik kadar önemlidir: Bugün Osmanlı devlet muhasebesi ile ilgili milyonlarca belge Osmanlı Arşivinde yer almaktadır. Bu belgelerde dikkati çeken husus, ilkeleri ve kuralları belli, kesin kayıt düzeninin varlığıdır. Her kayıt, şu hususları içeriyordu: tarih, metin (açıklama), miktar (mallar, ürünler), para (tutar). Belge ve kayıt düzenine biçimsel olarak önem verilmesi, içerik yanlışlıklarının giderilmesine de yardımcı olmuştur.

Şurasını belirtmek gerekmektedir ki, bu önemli muhasebe anlayışı devlet muhasebesinde kendini göstermiş ve orası ile sınırlı kalmıştır⁹.

Mal ve nakit varlığı muhasebe nesnesidir: Osmanlı Devleti (1299–1920), yu-

⁹ Osmanlı İmparatorluğunda muhasebe düşüncesindeki Devletçilik anlayışı Defterdarlık kanalı ile yürütülmüştür. Bu örgütün başında Baş Defterdar vardır. Baş defterdar Maliye Bakanı konumundadır. Muhasebe uygulamalarına yön verme, Devletçilik anlayışı çerçevesinde Maliye Bakanlığı tarafından başlayınca bu durum devam edegelmiştir. Bugün Türkiye’de muhasebe uygulamalarına yön veren kurum Maliye Bakanlığıdır. Meslek örgütü de aynı şekilde sözü edilen Bakanlığın girişimi ile kurulmuştur. Bugün bütün işletmelerin muhasebesinin ilk görevi Maliye Bakanlığı’na bilgi üretmektir. Yönetime, ortaklara, sermaye piyasasına, bankalara ve öteki üçüncü kişilere bilgi verilmesi Maliye Bakanlığının görevi konusudur. Meslek örgütünün yıllık toplantılarına Maliye Bakanlığı üst kademe görevlileri gelir. Meslek odaları muhasebe uygulaması ile ilgili bütün işlerini sözü edilen Bakanlık ile çözerler. İşte bugünkü bu uygulamanın altında bu yazıda açıklanmaya çalışılan devletçilik anlayışı vardır.

karda belirtilen muhasebe ilkelerini, değişen koşullara göre kimi zaman iç içe geçmiş şekilde uygulamıştır. Bu ilkelere temel nitelikteki değişimler XIX. yüzyılda başlamıştır. Bu değişimin dönüm noktası Tanzimat’tır (1839). Tanzimat fermanında, *cizye* türü vergilerin alınmaması istenmiş ve fermanında yer aldığı şekli ile *ülke ahalisinden her feridin emlak ve kudretine göre uygun vergi alınması* ilkesi benimsenmiştir. Bu görüşler 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı ile kesinlik kazanarak uygulamaya konulmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler, insanı muhasebe nesnesi olmaktan çıkarmış ve mal ve nakit varlığının muhasebe nesnesi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bunlar, anonim şirket biçiminde ortaklıkların önünü açan gelişmelerdir.

Anonim şirket düşüncesine doğru asıl gelişmeyi, giderek varlıkların yaratacağı gelir üzerinden vergi alınması ilkesinin benimsenmesi sağlayacaktır. Ancak bu gelişme kolay olmamıştır. Çünkü devlet uzun süre, *servet ve mali kudret* üzerinden vergi alınmasını gelir üzerinden vergi alınması biçiminde anlamıştır.

Devletin bu anlayışı, yani varlıklar üzerinden vergi alınması, birçok yardımcı kayıt düzeninin oluşturulmasını gerektirmiştir. Toplumun belirli aralıklarla nüfusunun ve varlıklarının sayımının yapılması yerine, varlıkların sürekli olarak izlenmesi ve gelişmelerin kayıtlara alınması önemli duruma gelmiştir. Ve bu anlayış çerçevesinde ilk yapılan iş tapu kayıt düzeninin oluşturulması (1858) olmuştur. Bugün Türkiye’de kişiler ya da kurumların sahip olduğu taşınmaz varlık, taşıt araçları gibi varlıklarının kaydının otorite tarafından izlenmesi ve bunlar üzerinden vergi alınması XIX. yüzyıl ortalarında başlayan gelişmenin devamı niteliğindedir. Otoritenin bu yardımcı kayıt düzenine önem vermesi, varlıklar üzerinden vergi alınmasında, muhasebe kayıtlarının önemini ikinci dereceye düşürmüştür.

Osmanlı’da XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında muhasebe kayıt düzeninin önemini artıran, başlangıçta *temettü vergisi* olarak adlandırılan vergi ve daha

sonra da kazanç ve kar üzerinden vergi alınması olmuştur. XIX. Yüzyılın ikinci yarısı sonlarından itibaren sürekli değişikliklerle uygulamada kalan temettü vergisi, muhasebede hesaplanan kar yerine, her sektör için kabul edilen standart karlılık oranlarından yararlanarak muhasebede tespit edilen satış tutarı üzerinden karın hesaplanması biçiminde uygulanmıştır. Bu kar anlayışı şu şekilde ifade ediliyordu: *Temettü kar etmek, fayda temin etmek anlamındadır. Temettü vergisi ise, herkesin kazancıyla mütenasip olarak devlete verdiği vergidir. Tüccar ve esnafın yıllık karlarının tutarı tahmin ve takdir edilerek belirli bir yüzde ile tahmini kar ve temettü vergisi hesaplanır...* Bu ifade satış – maloluş – kar bağıntısının muhasebenin fiili verilerine göre değil, sektör için belirlenen standartlarla kurulduğunu göstermektedir. Sözü edilen bağıntıda, muhasebe verilerine güvenilmesi için XX. yüzyılı, Cumhuriyet dönemini beklemek gerekmiştir.

Mal ve nakit varlığı yanında gelir ve giderler de muhasebe nesnesidir. Türkiye’de bilanço ve gelir tablosunun (kar zarar tablosu) önemini artıran bu muhasebe ilkesi olmuştur. Ve bu gelişme, yasal düzenlemeler XX. yüzyılın ilk yarısı ortalarında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ilk yıllarında kendini göstermiştir.

Yasal düzenlemelere giren bu ilke, aynı zamanda belge ve kayıt akışının, satış ve maloluşun hesaplanması suretiyle karın belirlenmesi süreci olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Bu anlayış muhasebe ile ilgili yasal düzenlemelerin esasını oluşturmuştur. Bu anlayış, XX. yüzyılın ortalarında, şimdiye kadar Türkiye’de yapılmış en büyük vergi reformunun ve aynı zamanda muhasebe mevzuatı reformunun yapılmasını sağlamıştır. Buna 1949 Vergi Reformu denilmektedir. XX. yüzyıldaki bu gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti’nin çağdaşlaşma çabalarının belirgin örnekleri ile doludur. Bugün varılan noktada her ne kadar devletin vergi gelirlerinin denetimine dönük bir muhasebe anlayışı söz konusu ise de, Türk muhasebe düşüncesinin, *Muhasebede belge ve kayıt düzeninin fonksiyonu, bilgi isteyen taraflara gerekli*

bilgileri sağlamaktır biçiminde özetlenen çağdaş muhasebe düşüncesine uygun gelişme içinde olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’de bu doğrultuda en çok sözü edilen deyim, *vergi için değil, bilgi için muhasebe* deyimidir.

Bu açıklamalar çağdaş bilgi ve belge düzeninin Türkiye’ye XX. yüzyıl ortalarında geldiğini göstermektedir. Bu tarih, belge düzenleme geleneğinin doğması açısından önemli bir gecikmedir.

32. Devletin İktisadi Yaşama Müdahalesi

Türk devletlerinde devletçilik anlayışı, devletin yönetimi ile sınırlı kalmamıştır. Devlet, hemen hemen bütün Türk devletlerinde iktisadi yaşama büyük ölçüde müdahale etmiştir. Orta Asya Türk devletlerinde bu müdahaleyi kanıtlayacak fazla bilgi ve belge yoktur. Osmanlı devletinin kurulduğu coğrafyada, Osmanlılardan önce bir Arap devleti olarak varolan Abbasiler’de ve Moğol ve Fars karışımı bir devlet olan İlhanlılar’da ve bir Türk devleti olan Selçuklular’da bu konudaki bilgiler daha fazladır. Osmanlı devleti bu devletlerden kuşkusuz etkilenmiştir. Ancak Osmanlı devleti başlangıçta mali yönetim ile ilgili hemen hemen elinde hiçbir bilgi olmadan kurulmuştur. Kurucuların askeri idare dışında devletin mali yönetimi ile ilgili bir bilgileri yoktur. Maliye Bakanlığı’nın Osmanlı Vergi Mevzuatı adını taşıyan¹⁰ eserinin ilk sayfasında Osman Gazi’nin devlet yönetimindeki mali bilgisini ortaya koyan açıklamalar vardır. Bu öykü özet olarak şöyledir:

Kadı konuldu, Subaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister denildi. Germiyan’dan birisi geldi. ‘Bu pazarın vergisini bana satın’ dedi. Halk Osman Han’a git diye yanıt verdi. O adam Han’a gidip sözünü söyledi. Osman Gazi sordu Vergi nedir? Adam dedi ki ‘Pazara ne gelse ben ondan para alırım’. Osman Gazi sordu ‘senin bu pazara gelenlerden alacağın mı var ki para istersin’. O adam ‘Han’ım, bu töredir. Bütün memle-

¹⁰ Osmanlı Vergi Mevzuatı: Maliye Bakanlığı, Cumhuriyetin 75. Osmanlı devletinin 700. kuruluş yıl dönümüne armağan olarak hazırlanan kitap, Sayfa: 1, 1999, Ankara.

ketlerde vardır ki padişah olanlar alır dedi. Osman Gazi sordu 'Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi yaptı? O adam yine 'Töredir Han'ım ezelden kalmıştır' diye cevap verdi. Osman Gazi öfkeleni 'Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akça ver diyeyim? Bire kişi var git! Bana bu sözü söyleme ki sana ziyanım dokunur' dedi. Bunun üzerine halk dedi ki 'Han'ım, bu pazarı bekleyenlere adettir ki bir nesnecik vereler'. Osman Gazi 'Mademki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan iki akça versin. Satamayan bir şey vermesin'...

Bu küçük tarihi diyalog şunu gösteriyor ki, Osmanlı devletinin kurucusunun fetihlerden alınan ganimetler dışında mali yönetimin kaynağı ile ilgili bir bilgisi yoktur. Yani Osmanlı devletini kuranlar uygulama sırasında öğrenecekler, aynı coğrafyadaki öteki ülkelerin deneyimlerinden yararlanacaklardır. Nitekim Orta Doğu'da 750–1879 yılları arasında bir devlet muhasebe yöntemi olarak kullanılan Merdiven Yöntemi'ni Osmanlıların, kuruluşunun ilk 50–60 yılında İlhanlılara vergi ödemeleri dolayısı ile onlarla ilişkilerinden öğrenmişler ve bu yöntemi yüzyıllar boyu kullanmışlardır.

Böyle bir ortamda kurulan devletin, hesaplaşma kültürünün, kayıt kültürünün ve belge kültürünün gelişmesi zaman alacaktır. Osmanlı Devleti, kısa sürede devletçilik geleneklerine dayanarak mali yönetimini kurmuş ve özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten sonra iktisadi yaşama müdahale etmeye başlamıştır. Devletin iktisadi yaşama müdahalelerine birkaç örnek ile değinmek mümkündür¹¹.

Narh: Osmanlı'nın devçilik anlayışı, üretimi özendirmek biçiminde değil, tüketiciyi korumak biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle fiyat kontrolü anlamında olan *narh* kurumu devletin her döneminde etkili olmuştur. Fiyatların rekabet ile oluşturulması yerine baskı ile oluşturulması yeğlenmiştir.

¹¹ Oktay Güvemli: Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Cilt 2, 2. Baskı, Sayfa: 74 vss. 2000, İstanbul.

Devletin üretim yerlerini kontrolü: Tuz, mum vb. halkın zaruri tüketim mallarının üretim yerleri devletin kontrolünde olmuştur. İşletilmesi devletin mutlak kontrolünde olan bu yönetim biçiminin yerini Cumhuriyet döneminde İktisadi Devlet Teşekkülleri almıştır. Devlet askeri araç ve gereçleri kendi tesislerinde üretmiştir.

Müsadere: Müsadere, fazla miktarda mal sahibi olanlardan bu malların alınarak devletleştirilmesidir. Müsadere kimi zaman devlet adamlarına, kimi zaman ticaret erbabına yönelik olarak uygulanmıştır. Fatih Sultan Mehmet zamanında Candarlı Halil Paşa'nın idamından sonra başlamış bir uygulamadır¹². Zenginlerin ellerinden mallarının alınması için sık uygulanan bir yöntem olmuştur. Örneğin, II. Mustafa savaşa devam edebilmek için zenginlerin mallarının müsadere edilmesi yoluna gitmiştir. II. Mahmut zamanında müsadere kurumu kaldırılmıştır.

Bunların yanında belge düzenleme ve kayıt kültürünü olumsuz olarak etkileyen birçok faktör daha vardır. Öncelikle Osmanlı'da yoğun nüfus hareketleri vardır. Anadolu'da dahi halk savaşlar ve iç karışıklıklar nedenleri ile sürekli göç halinde olmuştur. Bu durum belge saklama alışkanlığının yaygınlaşmasını önlemiştir.

Bir başka etken de Osmanlı'nın asker olmasıdır. Türkler askerlik yapar, üretim ve ticaretle azınlıklar uğraşır. Bu ilkenin uygulanması Türk halkının ticaret ile uğraşarak sermaye birikimini sağlamasını güçleştirmiştir.

4. Sonuç

Bu kısa incelemede Türkiye'de büyük boyutlarda olduğu bilinen kayıt dışı ekonominin muhasebe düşüncesinin gelişimi açısından kısa bir inceleme yapılmıştır. Konu iki noktada ele alınarak gözden geçirilmiştir. Bunlardan ilki özel kesimin üretim ve ticaret anlayışındaki tarihi gelişim sürecidir. İkincisi de Türk devletlerinin üstün vasfı olarak görülen devletçilik

¹² Mustafa Paşa: Netayic-ül Vukuat, Cilt: 2, Sayfa 102.

Pakalın M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II.

anlayışıdır. Her iki açıdan yapılan incelemeler, aynı sonuca ulaşmakta ve her iki gelişmenin de muhasebe düşüncesinin çağdaşlaşmasını önleyici etkide bulunduğunu göstermektedir.

Türk devletlerinin kurulduğu coğrafya, hem özel kesim anlayışını ve hem devletçiliği aynı doğrultuda etkilediği için her iki açıdan varılan sonuç da aynı olmuştur. Orta Asya kırsalındaki doğa ve komşu devletlerle olan ilişkilerin oluşturduğu koşullar, Anadolu'da ise, karşılaşılan yerli halklar ile olan ilişkiler ve Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluş koşulları, bugün özel kesim olarak adlandırılan üretim ve ticaret yapan kişilerin çalışma koşullarını etkilemiştir. Bu etki Batı Avrupa'daki ülkelerden farklı olmuştur. Bu farklılık, Anadolu'da mahalle için üretim ve satış biçiminde olmuş ve sermaye birikimini engelleyen özellikler göstermiştir.

Türk devletlerinin kuruluş ve gelişme koşulları, ekonomide devletçilik anlayışını öne çıkardığı için muhasebe düşüncesinin gelişmesi de devletçilik anlayışı çerçevesinde devlet muhasebesinde kendini göstermiştir. Özel kesim yerine devletin iktisadi yapısının vergi toplamaya dönük olarak geliştirilmesi yüzyıllar boyu devam etmiştir. Çağdaşlaşma, XIX. yüzyıl ortalarında başlamış, ancak çok yavaş gelişmiştir. Ancak XX. yüzyılın ilk yarısının ortalarında çağdaş muhasebe anlayışının belirtileri görülmeğe başlanmıştır.

Kayıt dışılık, özel kesim ticari faaliyetleri için söz konusu ise, özel kesimin bu çalışmada açıklanmaya çalışılan, çağdaşlaşmaya yönelik gelişme süreci o kadar geç ve o kadar yavaş olmuştur ki, bugün ulaşıldığı ileri sürülen %50 oranındaki kayıt içi işlemleri dahi başarı olarak görmek mümkündür. İşlemlerini kayıt içine alacak olan özel kesimdir, ama bu bir kül-

tür ve bir alışkanlık işidir. Ve bu kültürün tarihi kökenleri çok zayıftır.

Bu durumun başka birçok nedeni daha vardır. Sürekli göçlerin ve savaşların Anadolu insanının belge düzenleme ve saklama kültürünün gelişmesini önlediği bilinmektedir. Öte yandan, Orta Asya bozkırı koşulları ve Anadolu'ya geliş sürecinde yaşananlar Türklerin kayıt düzenine geçişlerini olumsuz olarak etkileyen birçok faktörü barındırdığı görülmektedir. Bunlara ek olarak, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra ticaret anlayışının İslam felsefesi çerçevesinde gelişme sürecine girmesinin de, batı ülkelerindeki gelişmelerin benimsenmesinin gecikmesine neden olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Bu konuların her biri ayrı bir inceleme konusudur. Ancak yukarıda iki açıdan yapılan inceleme yeterli sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılabilir.

Kaynaklar

Altuğ, Osman: Kayıt Dışı Ekonomi, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 1994.

Aydemir, Şinasi: Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, 1995, İstanbul.

Güvemli, Oktay: Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı Dönemi Tanzimata Kadar, Cilt 2, 1995 İstanbul.

Güvemli, Oktay: Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Tanzimattan Cumhuriyete, 3. Cilt, 2000, İstanbul.

Mustafa Paşa: Netayic-ül Vukuat, Cilt: 2, Sayfa 102.

Pakalın M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II.

Osmanlı Vergi Mevzuatı: Maliye Bakanlığı, Cumhuriyetin 75. Osmanlı devletinin 700. kuruluş yıl dönümüne armağan olarak hazırlanan kitap, Sayfa: 1, 1999, Ankara.

MUFAD – MUHASEBE ve FİNANSMAN DERGİSİNE ABONE OLUNUZ

Yıllık abone bedeli

- Öğretim üyeleri ve yardımcıları için
- Başkaları için

35 YTL

40 YTL

Banka Hesabı: Osmanbey İş Bankası 304400-233888

Not: Banka dekontunun fotokopisinin Dergi adresine postalanması ricası ile.